

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 36 (1999)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 36 (1999)

"Ένα ζευγάρι παπούτσια για τη μάνα μου"

Γιάννης Καπώνης

Copyright © 2022, Γιάννης Καπώνης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καπώνης Γ. (1999). "Ένα ζευγάρι παπούτσια για τη μάνα μου": Η κριτική του βιβλίου. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (36), 147–149. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/prevchr/article/view/30140>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΠΩΝΗΣ

«Ένα ζευγάρι παπούτσια για τη μάνα μου»

(Η κριτική του βιβλίου)

Τι θα μπορούσε να γράψει κανείς σ' ένα κριτικό σημείωμα για το λογοτεχνικό έργο του Ρήγα-Γιώργου Σκουτέλα από το χωριό Θεοδώριανα Άρτας που καλύπτει πτυχές από συγκλονιστικά γεγονότα του πρόσφατου Εθνικού μας βίου γύρω από τον Ελληνικό εμφύλιο, όταν ο γράφων για πρώτη φορά επιχειρεί και αποτολμά κάτι παρόμοιο;

Σε μια ήδη διαμορφωμένη επικαιρότητα που στέκεται καθοριστική για τον αναγνώστη, η παρουσίαση του βιβλίου συμπίπτει με την επέτειο των 50 χρόνων από την επίσημη λήξη του εμφυλίου και το γεγονός αυτό μου έδωσε το ερέθισμα της συγγραφικής μου αποκοτιάς.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, μπορώ να πώ, ότι το μυθιστόρημα του Ρ.-Γ. Σκουτέλα, αποτελεί μία πολύ σημαντική κατάθεση στο χώρο της μεταπολεμικής πεζογραφίας που στερείται τίτλων, και ίσως για το λόγο αυτό αξίζει, μέσα από την έξοχη λογοτεχνική του πλοκή, το ευαίσθητο της θεματογραφίας που κυριαρχεί στη σκέψη και στην έκφραση του λόγου του συγγραφέα, να υποστηρίξω ότι, το βιβλίο κερδίζει τον αναγνώστη με τη γνήσια συμπάθεια που του χαρίζει ο δημιουργός του.

Οι συγκλονιστικές σελίδες του μυθιστορήματος με την τρυφερή, ηρωική, νοσταλγική και πένθιμη μορφή των πρωταγωνιστών του βιβλίου, φωτίζουν ένα θέμα που δεν «αντέχουμε» να μιλάμε γι' αυτό, γιατί αποτελεί ένα κομμάτι της ιστορικής μας αποσκευής, που ακόμη δεν έχουμε μετρήσει σωστά το νόημα αυτών που συνέβησαν τότε, σ' εκείνη τη ζοφερή και τόσο άδικη για μας τους Έλληνες και την Ελλάδα εποχή.

Μέσα από τη λυρική πεζογραφία του Ρ.-Γ. Σκουτέλα «η νωθρή σκέψη κατακλύζεται από ματωμένες θύμψεις. Ονόματα ξεπηδάνε μέσα απ' τα σουρωμένα χείλη της Ηπειρώτισσας και χαροκαμένης μάνας-ηρωίδας, Βάγιας Ανθή, που κλενάζει με καρτερία το στραπατισσαρισμένο ειδωλό της, κλενάζοντας το χρόνο». Η πλοκή και τα στοιχεία στα οποία στηρίζεται το έργο θα μπορούσε να είναι απολύτως αυθεντικά γιατί η δυνατή πένα του συγγραφέα σμίλεψε βαθειά τη ψυχογραφία των ηρώων του με

πάθος και ειλικρίνεια αφοπλιστική.

Η ιστορία αρχίζει μέσα στην αντάρα και τη δίνη του εμφυλίου, της πικρής εκείνης εποχής, με το ξεκλήρισμα της οικογένειας Ανθή, μέσα από το μονόλογο της Βάγιας Ανθή: *«Εσύ Νικόλα, ήσουνα ξεροκέφαλος, στούρνος, αγύριστο κεφάλι. Βάλθηκαν να αλλάξεις τα μυαλά του κόσμου μονομιάς. Κι έφαες το κεφάλι σου σ' εκείόν τον πολιτικό καβγά στον καφενέ. Γένεται, μωρέ, αυτούνο με την πάρλα μοναχά; Κι εσύ, Λιά μου, πήρες το ντουφέκι να βαρέσεις τους γερμανούς. Καλά έκανες. Αλλά, σκοτώθηκαν, μωρέ, στα δεκαεννιά σου σ' εκείό το γιουρούσι κοντά στην Άρτα ..... Εσύ, Δυσσέα μου, σαν τι τάχα ν' απόγινες στο βουνό; Ρωτάω και ματαρωτάω τ' αγριοπούλια πούρχονται απ' το βορρά. Κι απόκριση δε λαμβάνω. Μήτ ένα χαμπέρι».*

Ο Δυσσέας Ανθής ένα δεκαεπάχρονο ψυχωμένο αγόρι αποτελεί τον κεντρικό ήρωα του μυθιστορήματος. Έχοντας ήδη ζήσει την ορφάνια του πατέρα και του σκοτωμένου από τους γερμανούς αδελφού του, φεύγει κρυφά από το σπίτι του και πηγαίνει να καταταχθεί στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος .... *«Ήρθα ν' αγωνιστώ για τη δικαιοσύνη, την ισότητα και για τα παπούτσια της μάνας μου ...»* ήταν τα πρώτα του λόγια όταν πρωτοσυναντά τους αντάρτες.

Διαβάζοντας το μυθιστόρημα του Ρ.-Γ. Σκουτέλα *«Ένα ζευγάρι παπούτσια για τη μάνα μου»* ζεις έντονα μέσα από τον ψυχισμό του συγγραφέα και των ηρώων του. Είναι ένας δυνατός και αληθινός δημιουργός που συγκλονίζει με τη λαγαρή του αφήγηση και την ομορφιά του λόγου του.

Θέλγεις από τον περιγραφισμό, προσώπων και πραγμάτων, αισθάνεσαι τη γεύση από τις πικρές μνήμες μιας αληθινής εποχής που αποτιμήθηκε με άφθονο αίμα ελληνικό, με θυσίες ανώφελες, με σωρούς από συντρίμια και προδομένα ιδανικά, κι όπως καταγράφει ο ίδιος ο συγγραφέας στον επίλογό του ... *«Ο Οδυσσέας Ανθής ζει τη δικιά του Οδύσσεια στην κόλαση του εμφυλίου με μία ταπεινή προσδοκία: ένα ζευγάρι παπούτσια για τη μάνα του.*

Μα δε θα φθάσει ποτέ στην Ιθάκη - γιατί ο κομμουνισμός δεν έφτιαξε, δεν μπόρεσε ποτέ να φτιάξει τη δικιά του Ιθάκη στην Ελλάδα ...»

Η γνώμη μου για το έξοχο αυτό πεζογράφημα του Ρ. Σκουτέλα είναι ότι αποτελεί ένα από τα πλέον εκλεκτά δημιουργήματα της νεοελληνικής γραμματείας που αξίζει μιας δημόσιας αναγνώρισης και επαίνου, που είμαι βέβαιος ότι εάν δεν έχει συμβεί, θα έλθει αργά ή γρήγορα μέσα από την καθολική αναγνώριση του έργου του από το αναγνωστικό κοινό.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Όπως γράφει ο ίδιος ο Ρ.Γ. Σκουτέλας στο βιβλίο του, σπούδασε στη Νομική Σχολή Αθηνών και Διοικητική επιχειρήσεων στο μεταπτυχιακό τμήμα της Ανωτάτης Εμπορικής. Εργάστηκε για ένα διάστημα ως δημοσιογράφος στην ημερήσια εφημερίδα της Αθήνας «*Αθηναϊκή*» και σε ημερήσιες εφημερίδες των Ιωαννίνων. Μετά εργάστηκε στον ΟΤΕ. Από το 1981-1989 διετέλεσε σύμβουλος και Διευθυντής του Γραφείου του Υπουργού Οικονομικών. Ασχολήθηκε από νωρίς με τη λογοτεχνία και συνεργάστηκε με διάφορες εφημερίδες και περιοδικά.

Όπως έχω διαβάσει από τη μηνιαία επιθεώρηση στην «*Ηπειρωτική Εστία*», τεύχος 357-359, Μάρτιος 1982, του αείμνηστου Δημοσθένη Κόκκινου, ο συγγραφέας έχει γράψει και άλλα λογοτεχνικά έργα που έτυχαν τον ανυπόκριτο ενθουσιασμό και επαίνου του πνευματικού κόσμου της εποχής, όπως το «*Κάπως έτσι ..... το 1977*», «*το κατά κεφαλή εισόδημα*» το 1979, *Διηγήματα*. Το «*Άμαχος πληθυσμός*» μυθιστόρημα το 1982, «*Όσο ζούσες Ορέστη ήσουν βλάκας*» μυθιστόρημα 1986, όπως και άλλα έργα που δείχνουν την πολυγραφότητα του έξοχου αυτού ηπειρώτη πεζογράφου. Η Δ/ση του συγγραφέα είναι Πάρνηθος 43, Αθήνα Τ.Κ. 11364 Τηλ. 01-8640888.

Τέλος ο γράφων εντυπωσιασμένος και κατάπληκτος από την ανάγνωση του βιβλίου, απειτόλημπα την κριτική του παρουσία, χωρίς τη συγκατάθεση του συγγραφέα απούμενος πρωτίστως τη συγγνώμη τόσο του κ. Ρ.-Γ. Σκουτέλα, όσο και των ειδημόνων βιβλιοκριτών.

202

ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Την τελευταία ζοραγή
την άκουσε μια πόρνη

Μυθιστόρημα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

ΣΤΕΛΙΟΣ Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ

Διευθυντής Τράπεζας - συγγραφέας

Άθλιοι Ήρωες

(για το τελευταίο μυθιστόρημα του Στέφανου Σταμάτη:

Την τελευταία κραυγή την άκουσε μία πόρνη, εκδόσεις Καστανιώτη 1999)

Πλησιάζει τα 40 χρόνια θητείας στην πεζογραφία ο Στέφανος Σταμάτης, κι έχει να επιδείξει ένα πλούσιο έργο: τρεις συλλογές διηγημάτων, μία νουβέλα και τέσσερα μυθιστορήματα, μαζί με το πρόσφατο *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μία πόρνη*.

Κυρίως όμως έχει να επιδείξει την άριστη ποιότητα του έργου του, την οποία βελτιώνει διαρκώς από βιβλίο σε βιβλίο, για να φτάσει σ' αυτό το ύψος όπου σήμερα σέκεται και να απολαμβάνει τους καρπούς των κόπων του, καθώς όλοι τον αναγνωρίζουν σαν έναν από τους πιο σημαντικούς σύγχρονους πεζογράφους μας.

Ο Σταμάτης ζει και δραστηριοποιείται στην πόλη μας, αθόρυβος, σεμνός και εργατικός, καθώς ταιριάζει σ' έναν αληθινό εργάτη της Τέχνης.

Με το πρώτο κιόλας βιβλίο του, τη συλλογή διηγημάτων *Ο κάμπος με τα όνειρα* (Δίφρος 1960), ο Σταμάτης έκανε αισθητή την είσοδό του στη λογοτεχνία μας, τόσο για τη λυρική διάθεση με την οποία πότιζε εκείνα τα κείμενά του, τα δομημένα με ιδιαίτερη μαστοριά και επιμέλεια, όσο και για την αποφυγή της κοινοτοπίας καθώς οι ήρωές του ήταν πέραν του συρμού. Τέτοιος είναι π.χ. ο ήρωας του διηγήματος *Αλλαγή πορείας*, που θεωρήθηκε ως το καλύτερο της συλλογής και τον κατέταξε στη χορεία των σημαντικότερων σύγχρονων θαλασσινών πεζογράφων (βλ. Γιάννη Κουβαρά: *Λογοτεχνία καταστρώματος*, περιοδικό 7 ημέρες της εφημερίδας *Καθημερινή*, αφιέρωμα: *Θαλασσινή Λογοτεχνία*). Δεν είναι παρακινδυνευμένο, να θεωρήσω το διήγημα αυτό ως εφάμιλλο του διηγήματος *Η θάλασσα του Ανδρέα Καρκαβίτσα*, από τα *Λόγια της Πλώρης* του. Οι ήρωες και των δύο διηγημάτων, αλλάζουν κάποια στιγμή την πορεία της ζωής τους σε σχέση με τη θάλασσα, μόνο που την αλλάζουν με διαφορετικό τρόπο. Ο ήρωας του Καρκαβίτσα, επανέρχεται σ' αυτή με μία βίαιη και επαναστατική πράξη, αγνοώντας κάθε κοινωνική συμβατικότητα και αφήνοντας πίσω του την οικογένεια και την περιουσία που έφτιαξε, όντας στεριανός. Του Σταμάτη ο ήρωας παρατείνει την παραμονή του στη θάλασσα, αποφεύγοντας προσωρινά τη συνταξιοδότησή του, με έναν αντιηρωικό και πολύ συμβατικό τρόπο: εκμεταλλευόμενος τα αισθήματα των συναδέλφων του και τις ευνοϊκές συγκυρίες.

Όμως ο Σταμάτης δε θα επιμείνει στις θαλασσογραφίες. Στα μετέπειτα βιβλία του, θα ασχοληθεί με θέματα κοινωνικά και υπαρξιακά, απ' όπου φαίνεται ο προβληματισμός του για τη μοίρα του σύγχρονου ανθρώπου, του ανυπεράσπιστου μπρος στις μυλόπετρες του τεχνικού πολιτισμού. Το 1971, θα εκδόσει τη νουβέλα *Το πρόσχημα*, ένα βιβλίο ιδιαίτερης σημασίας για την Πρέβεζα, αφού ο τόπος όπου λαμβάνουν χώρα τα γεγονότα που ιστορούνται, είναι η πόλη μας. Κάτω από τη συνεχή παρουσία του εγχάρακτου από πένθη ποιητή, που συνέδεσε άρρηκτα το όνομά του μαζί της, ζουν στην πόλη, τη δεκαετία του '60, ο ήρωας που ασφυκτιά στα στενά πλαίσιά της, και ο φίλος του που ήρθε στην πόλη, ελκόμενος από τη σκιά του Καρυωτάκη. Τα όνειρά τους, οι προβληματισμοί τους, οι αγωνίες τους, όπως και ο κοινωνικός περίγυρος της πόλης, σκηνοθετούνται όμορφα από την έμπειρη, πλέον, πένα του Σταμάτη, που μετά τις δύο συλλογές διηγημάτων που προηγήθηκαν, νοιώθει δυνατός για να προχωρήσει με σιγουριά σε μεγαλύτερες συνθέσεις.

Ο Σταμάτης θα επανέλθει στη θάλασσα, χωρίς όμως άλλη συνέχεια, με το μυθιστόρημα *Ιάσοντας ο Ξένος* (εκδ. Φιλippoτή 1980), για να την χρησιμοποιήσει ως υπόστρωμα των αναμνήσεων των τεσσάρων ηρώων του βιβλίου, συνδυετικός κρίκος των οποίων είναι η διάψευση των ελπίδων και η μοναξιά τους.

Στο καινούργιο του βιβλίο, *Την τελευταία κραυγή την άκουσε μία πόρνη* (εκδόσεις Καστανιώτη 1999) ο Στέφανος Σταμάτης, εξιστορεί τις τελευταίες ημέρες της ζωής, ενός παρακρατικού, ενός χαφιέ, του Σάββα, αγνώστων λοιπών στοιχείων. Εντελώς συγκαταβατικά και ίσως κατά παραχώρηση προς την ηλικία του, τον αποκαλεί γέρο-Σάββα, και είναι ο μοναδικός προσδιορισμός που του κάνει. Τις μέρες λοιπόν αυτές, ο Σάββας κλεισμένος στην καλύβα του, περιμένει να καλυτερέψει ο καιρός για να πάει στην ταβέρνα, να φάει τον πατσά του και να πει το κρασί του, κι ύστερα να φανούν στην άθλια παράγκα του, ο μακρινός ανεψιός του και ο άλλος με τα γαλόνια. Ο πρώτος, κοινωνικά και επαγγελματικά καταξιωμένος και οικονομικά εύρωστος, έχει την ανάγκη του Σάββα, αφού τον βαρύνει ένα νεανικό ολίσθημα, στο οποίο όμως ο συγγραφέας δε μας λέει ξεκάθαρα αν έχει υποπέσει. Ο δεύτερος δεν την έχει. Έτσι ο Σάββας παραιτείται από την προσδοκία της έλευσης του ανθρώπου της εξουσίας, αδημονεί όμως για την εμφάνιση του ανεψιού, σχεδιάζοντας τις επόμενες κινήσεις του που θα τον καταστήσουν πιο ευάλωτο στις απειλές του και στον εκβιασμό του. Μέχρι να φανεί λοιπόν ο ανεψιός, ο συγγραφέας βάζει το Σάββα να μονολογεί για τη ζωή του. Και είναι αυτή, σπαρμένη από κάθε είδους ανομία, απάτη, κλεψιά, εκβιασμούς, πορνεία. Όλα τα έκανε αυτός ο άνθρωπος, και ό,τι δεν πρόφτασε να κάνει, επιθυμεί τώρα στα τελευταία του να το κάνει: «*Τώρα ολομόναχος πονάει και κρυώνει, θαμπώνει ο νους του, μαυρίζουν όλα, μπορεί να πεθαίνει, όχι ακόμα, σκέφτεται, να προφτάσει να κάνει ό,τι δεν έκανε ως τώρα, τόσες βρωμιές και παλιανθρωπιές, άνοιξε μαγαζιά, έβγαλε γυναίκες στο κλαρί, πούλησε νερό αντί για λάδι, κάρφωσε κόσμο*

και κοσμάκη στους Ιταλούς, στους Γερμανούς και σ' εκείνον με τα γαλόνια και τα σιρίτια, αλάφρωσε εκκλησιές από ασημικά, όμως δε σκότωσε ποτέ, πολλές φορές βέβαια τράβηξε μαχαίρι για να γλυτώσει - να βρισκόταν τώρα ένας αντίκρυ του να τον ξεκοιλιάσει, να πάει χορτάτος στον άλλο κόσμο ...» (σελ. 20). Και όσο μονολογεί, τόσο θυμάται τα περασμένα. Τους φίλους του: το Σωτήρη τον καλόγερο και το Μήτσο το χαμάλη, το ίδιο αποβράσματα μ' αυτόν, που μαζί τους διεκπεραίωσε κάθε βρωμιά, κλεψιά και απάτη. Με ιδιαίτερα ευρηματικό τρόπο ο συγγραφέας, κάθε φορά που ο Σάββας θυμάται και κάποιο περιστατικό της ζωής του, καλύτερα μια ανομία του, μας εισάγει σ' αυτήν με ένα χτύπημα του σφυριού στο αμόνι και τη δημιουργία μιας σπίθας. Έτσι αστραπιαία πέρασαν τα γεγονότα, όσο οδυνηρά και να υπήρξαν για όσους τα υπέστησαν. Εν τέλει, ο ανεπιός δε θα φανεί και ο Σάββας, επάνω στην παραζάλη του, θα βάλει φωτιά στα βρώμικα στρωσίδια του και θα παραδοθεί ανυπεράσπιστος στις φλόγες.

Και σ' αυτό το μυθιστόρημα του Σταμάτη, όπως και στα προηγούμενα, απουσιάζει ο μύθος. Του είναι προσφιλής η τακτική αυτή, και ενώ θα μπορούσε να οδηγήσει το συγγραφέα σε μια μανιέρα, εν τούτοις ο Σταμάτης ξεπερνάει το σκόπελο της επανάληψης, αφού και σ' αυτό το βιβλίο του πρωτοτυπεί. Επιλέγει σαν ήρωα της ιστορίας του ένα πρόσωπο καθόλου συνηθισμένο στην ελληνική πεζογραφία. Έναν άνθρωπο της άλλης πλευράς, αντικοινωνικό, περιθωριακό και κακό. Κάτι ανάλογο με τον ήρωα του Αλέξανδρου Κοτζιά στην *Πολιορκία* του. Μόνο που εκεί ο Παπαθανάσης, ο ήρωας του Κοτζιά, μπορεί να ήταν άνθρωπος της άλλης πλευράς, είχε όμως μέσα του και ηρωϊκά και καλά στοιχεία, ώστε σε κάποιο βαθμό μπορούσε ο αναγνώστης να ταυτιστεί και να συμπάσχει μαζί του. Εδώ αντίθετα, ο αναγνώστης καθόλου δεν ταυτίζεται με τον ήρωα, καθόλου δεν τον συμπαθεί, ούτε στο ελάχιστο δε συμπορεύεται μαζί του. Υπάρχει μια φοβερή απόσταση αναγνώστη - ήρωα, που ποτέ δε μικραίνει, αλλά αντίθετα, μέχρι το τέλος του βιβλίου μεγαλώνει διαρκώς. Ο συγγραφέας δεν κάνει τίποτε για να γεφυρώσει το χάσμα.

Στις σελίδες του βιβλίου επικρατεί μια ζοφερή ατμόσφαιρα, σαν και την ατμόσφαιρα τη γεμάτη πνιγνρές αναθυμιάσεις, που επεκράτησε στη χώρα, κάποιες κρίσιμες περιόδους της σύγχρονης ιστορίας μας και ειδικότερα τα χρόνια που ακολούθησαν τον εμφύλιο πόλεμο. Μέσα από τις αναμνήσεις του ήρώα του, ο Σταμάτης καταγγέλλει εκείνες τις καταστάσεις. Ο ήρωάς του αυτός εκπροσωπεί εκείνη την ομάδα των νεοελλήνων, των δοσίλογων και των τραμπούκων, που για αρκετά χρόνια τρομοκράτησαν τον κόσμο και αποτέλεσαν το στήριγμα των κατασταλτικών μηχανισμών, ενός κράτους εχθρικού προς τους πολίτες του. Δίπλα του στέκεται, το ίδιο έκφυλος, άνομος και φθονερός, και ο πατήρ Σωτήρης, σύντροφος του πιστός στα όργια και στις κλεψιές. Η συνάντησή τους υπήρξε τυχαία, όμως η συνεργασία τους αγαστή. «*Ο Σάββας προστάτευε τον καλόγερο από την κακία του κόσμου κι ο καλόγερος άνοιγε*

τις πόρτες στα σπίτια και στις εκκλησίες για το Σάββα, ή για να πούμε την αλήθεια, και για τους δύο ...». Η συνεννόησή τους, απόλυτη: «Είδες; είπε την άλλη μέρα ο καλόγερος. Μεγάλη η δύναμη του Θεού! Τι τα λες σ' εμένα αυτά, παλιοψεύτη! φωνάζει ο Σάββας. Να, για να μην ξεχνάω την τέχνη μου!».

Το αποτέλεσμα αυτών των καταγγελιών είναι τελικά η απόρριψη από τον αναγνώστη, των ηρώων του βιβλίου, κι αυτό ας θεωρηθεί ως το ιδιαίτερο προσόν του βιβλίου.

Ο Σταμάτης, και στο έργο του αυτό, δείχνει τις αρετές του: αφηγηματική ευρηματικότητα, λόγος που αρθρώνεται νευρικά και καθόλου κουραστικός, παρά τις μεγάλες περιόδους των μονολόγων. Αραιά και που, οι άνω τελείες που μπαίνουν στο κείμενο, μας επιτρέπουν ν' ανασάνουμε, για να συνεχίσουμε ασθμαίνοντας και πάλι, παρακάτω.

Το παιχνίδι των εναλλαγών, του παρόντος με το παρελθόν, της πραγματικότητας με το όνειρο, κάνει την αφήγηση πιο ζωντανή, ενώ η γλώσσα των ηρώων ταυτίζεται απόλυτα με το ποιόν τους.

Είναι ένα βιβλίο, που για να διαβαστεί χρειάζεται τη συμμετοχή του αναγνώστη, αφήνοντάς του στο τέλος μια γεύση στυφή κι ένα ερωτηματικό στο βλέμμα, για την αιτία που τόσα ετούτος ο τόπος τράβηξε.